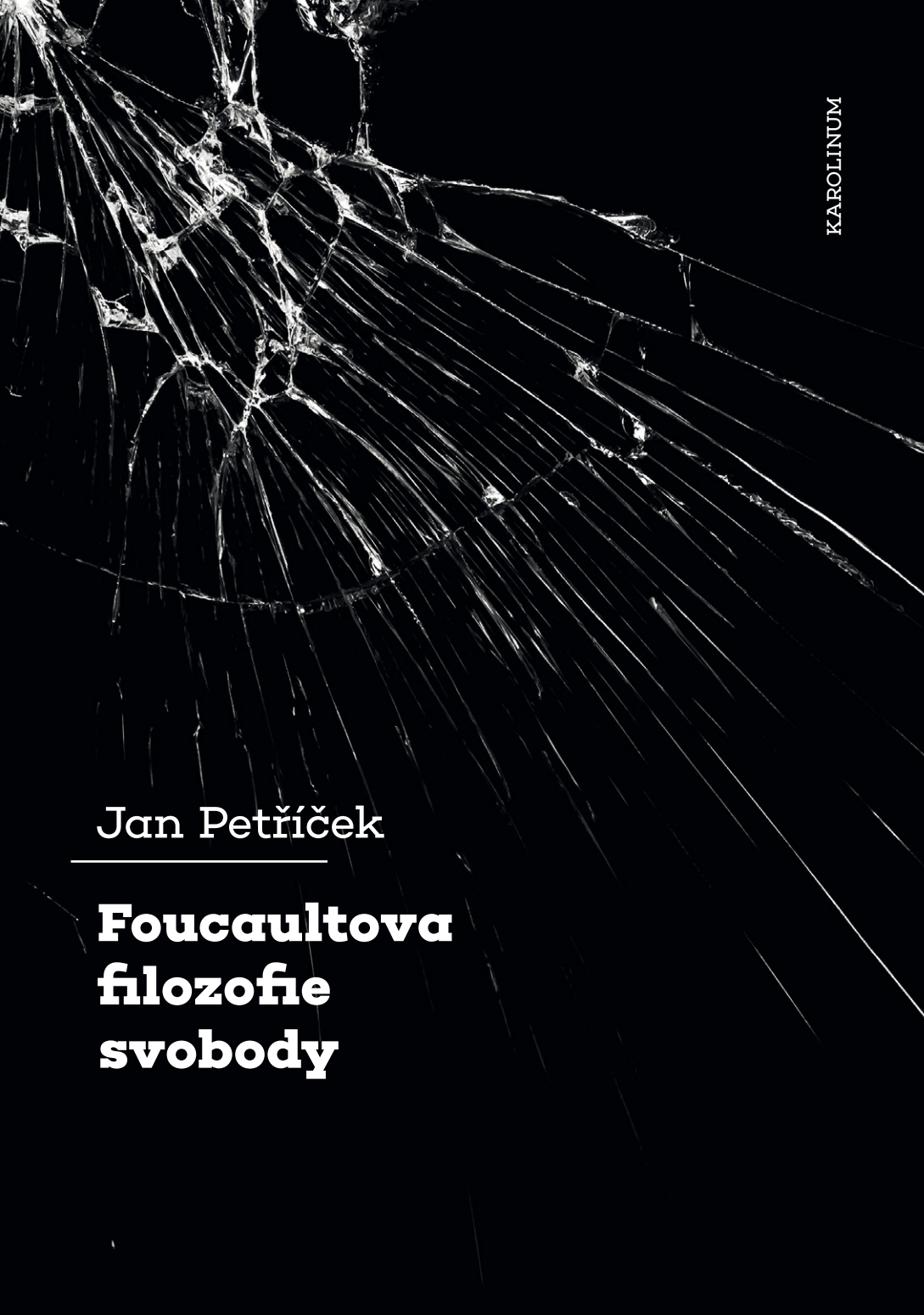

KAROLINUM

Jan Petříček

**Foucaultova
filozofie
svobody**

Foucaultova filozofie svobody

Jan Petříček

Recenzoval:

doc. Mgr. Josef Fulka, Ph.D.

Vydala Univerzita Karlova,

Nakladatelství Karolinum

Praha 2021

Redakce Kristýna Boháčová

Grafická úprava Jan Šerých

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

© Univerzita Karlova, 2021

© Jan Petříček, 2021

ISBN 978-80-246-4855-2

ISBN 978-80-246-4949-8 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

Obsah

Seznam zkratk	7
Úvod	9
1 Kritický projekt	13
1.1 Konstanty	15
1.2 Svoboda (α) kritika	23
2 Archeologie: období zlomů	35
2.1 Archeologova reflexe	36
2.2 Odpověď na otázku?	39
2.2.1 Slova a věci: diskontinuita v dějinách ducha	41
2.2.2 Archeologie vědění: diskontinuitní praktiky	47
2.3 Posuny a předznamenání	57
3 Problematické a svoboda	62
3.1 Proteovský pojem	62
3.2 Pokus o rekonstrukci	75
3.2.1 Problematické hry	75
3.2.2 Konflikty a krize	84
3.3 Facit	94
Závěr	100
Poděkování	103
Seznam literatury	104

Seznam zkratk

Na Foucaultova díla odkazujeme pomocí následujících zkratk:

- AV *Archeologie vědění*, přel. Čestmír Pelikán, Praha: Herrmann a synové 2002.
- DAG *Diskurs, autor, genealogie*, přel. Petr Horák, Praha: Svoboda 1994.
- DV *Discours et vérité, précédé de La parrësia*, Paris: Vrin 2016.
- DE I *Dits et écrits I. 1954–1975*, Paris: Gallimard 2001.
- DE II *Dits et écrits II. 1976–1988*, Paris: Gallimard 2001.
- DS I *Dějiny sexuality I. Vůle k vědění*, přel. Čestmír Pelikán, Praha: Herrmann a synové 1999.
- DS II *Dějiny sexuality II. Užívání slasti*, přel. Karel Thein, Natálie Darnadyová a Josef Fulka, Praha: Herrmann a synové 2003.
- DS III *Dějiny sexuality III. Péče o sebe*, přel. Miroslav Petříček, Ladislav Šerý a Josef Fulka, Praha: Herrmann a synové 2003.
- DT *Dohlžet a trestat*, přel. Čestmír Pelikán, Praha: Dauphin 2000.
- GE *La grande étrangère*, Paris: EHESS 2013.
- GSA *Le Gouvernement de soi et des autres. Cours au Collège de France. 1982–1983*, Paris: Seuil – Gallimard 2008.
- HŠ *Historie šlenství v době klasicismu*, přel. Čestmír Pelikán, Praha: Herrmann a synové 2019.
- JTB *Je třeba bránit společnost*, přel. Petr Horák, Praha: Filosofie 2005.
- MF *Mal faire, dire vrai*, Louvain: Presses universitaires de Louvain 2012.
- MSS *Moc, subjekt a sexualita*, přel. Miroslav Marcelli, Bratislava: Kalligram 2000.
- MV *Myšlení vnějšku*, přel. Čestmír Pelikán, Miroslav Petříček, Stanislav Polášek, Petr Soukup a Karel Thein, Praha: Herrmann a synové 1996.
- OHS *L'origine de l'hérnéutique de soi*, Paris: Vrin 2013.
- STP *Sécurité, territoire, population. Cours au Collège de France. 1977–1978*, Paris: Seuil – Gallimard 2004.
- SV *Slová a věci*, přel. Miroslav Marcelli a Mária Marcelliová, Bratislava: Pravda 1987.
- QC *Qu'est-ce que la critique, suivi de La culture de soi*, Paris: Vrin 2015.
- ZB *Žrození biopolitiky*, přel. Petr Horák, Brno: CDK 2009.
- ZK *Žrození kliniky*, přel. Čestmír Pelikán, Červený Kostelec: Pavel Mervart 2010.

U děl, která byla přeložena do češtiny nebo slovenštiny, označuje číslice za zkratkou stránku v českých či slovenských vydáních. Není-li uvedeno jinak, přejímáme existující překlady; v případech, kdy je upravujeme nebo kdy klademe důraz na původní francouzské termíny, uvádíme za lomítkem také číslo stránky ve francouzském originále.

Úvod

V základu všech Foucaultových děl stojí prostá, ale propastná zkušenost: *je možné myslet jinak*. Počínaje *Dějiny šílenství* až po *Dějiny sexuality* se Foucault snažil touž zkušenost evokovat také u svých čtenářů. Ne, není nic samozřejmého na tom, že šílence chápeme jako „duševně nemocné“; že zločince zavíráme do vězení; že ve vlastní sexuální touze hledáme hlubokou pravdu o svém bytí... Tato zkušenost však je hluboce paradoxní, janusovská. Implikuje totiž dvojí. Jednak to, že *jsme svobodnější, než jsme si mysleli*: lze změnit i věci, které jsme považovali za evidentní, přirozené, pevně dané. Zároveň však to, že *jsme byli méně svobodní, než jsme tušili*: nevědomky jsme podléhali omezením, o nichž nás ani nenapadlo přemýšlet jako o omezeních. Hranice se ukazuje v gestu transgrese. Odtud onen paradox, jenž je vlastní většině Foucaultových knih, totiž že tato díla, která s takovou pečlivostí uzavírají lidské subjekty do systémů, z nichž není úniku, která všude zmnožují překážky, zábrany, nástrahy, která odhalují nátlak a donucení právě v těch oblastech, jež jsme byli zvyklí vnímat jako útočiště svobody, zároveň neodbytně vyvolávají dojem, jako by byla napsána rukou autora, který se z této sítě, do níž jsme my ostatní chyceni, už dávno vysmekl jediným hbitým pohybem a nyní na ni s pobaveným úsměvem pohlíží z veliké dálky.

Následující úvahy budou expozicí tohoto paradoxu. V nejzřetelnější podobě se s ním setkáváme ve Foucaultově pozdním projektu filozofické kritiky, která si klade za cíl jednak popisovat dobové apriorní podmínky možného jednání a myšlení, jednak je narušovat a překračovat. Jako by si tedy kritik nárokoval svobodu, kterou ostatním upírá. V této studii se budeme ptát právě po *možnosti* této kritiky, jež se na první pohled jeví jako krajně problematická.

Naše čtení Foucaulta bude tedy *filozofické*, což není nijak nevinné rozhodnutí, a to nejen proto, že sám autor po většinu kariéry označení za filozofa odmítal a že v jeho díle konkrétní historické analýzy zabírají mnohem více místa než reflexe teoretičtějšího rázu. Nestavěl se totiž Foucault vůči tradičním požadavkům na koherenci a filozofické zdůvodnění vlastní pozice přímo přezíravě? Nedával před budováním pevné myšlenkové stavby přednost tomu, že bezstarostně přecházel od jednoho letmo načrtnutého projektu k jinému? A neměli bychom koneckonců silnou stránku jeho díla spatřovat právě v tom, že svůj přístup vždy šil na míru tomu či onomu předmětu bádání, místo aby podle zlovyku filozofů všechno podřizoval témuž myšlenkovému schématu? – Níže se nicméně pokusíme ukázat, že přinejmenším u pozdního Foucaulta skutečně lze najít formulaci jistého filozofického projektu. A co je možná podstatnější: jeho dílo chtíc nechť filozofické problémy otevírá a přinejmenším náznaky jejich řešení se ve Foucaultových textech objevují. Na základě těchto prvků bychom zde chtěli rekonstruovat foucaultovské odpovědi na otázky, které jeho projekt nastoluje. Ať už jsou úskalí tohoto přístupu jakákoli, měl by nám alespoň umožnit se při četbě Foucaulta konfrontovat s reálnými filozofickými problémy a zároveň uniknout alternativě mezi pouhým referováním na jedné straně a úplnou interpretační svévolí na straně druhé.

Bezprostředně po Foucaultově smrti tvořily jeho „dílo“ víceméně jen velké historické práce, kdežto jeho přednášky, příležitostné texty a rozhovory s ním měly pouze okrajový status. Od té doby mu však nové knihy nepřestávají vycházet tempem, které mu většina živých autorů může jenom závidět. Obraz o jeho díle se tím musel proměnit. Souborné vydání Foucaultových *Dits et écrits* učinilo také z těchto textů jeho právoplatnou součást a totéž platí o přednáškách na Collège de France a jinde, postupně publikovaných v kritických edicích. Není to tedy tak úplně věc volby, chceme-li zde i těmto periferním textům připisovat poměrně důležitou roli; beztak už dlouho spoluutvářejí sdílené předporozumění Foucaultovu dílu. Z našeho hlediska však nadto mají zvláštní význam proto, že se v nich autor filozofickým úvahám často oddává otevřeněji než ve svých velkých knihách. To neznamená, že by vypracoval nějakou nepsanou filozofickou nauku, do níž by nás nechával jen občas nahlédnout úzkými škvírami; vyjádření, která v těchto textech nalezneme, jsou často zjevně provizorní, neúplná a rozporuplná. Spíše bychom na Foucaultova vedlejší díla měli pohlížet jako na jeho „filozofickou laboratoř“: místo, kde tento badatel neustále experimentoval s různými pozicemi a koncepcemi, aniž by je kdy nechal vykrytalizovat v trvalý tvar. My bychom nyní

chtěli na tuto práci navázat a prozkoumat, jaké další experimenty lze ve Foucaultově laboratoři provést – ovšem vždy na základě ingrediencí a návodů, jež za sebou zanechal. Přesto samozřejmě hlavním předmětem našeho zájmu nadále budou jeho hlavní díla, neboť to jsou koneckonců ona, která zkoumané filozofické otázky vyvolávají.¹

Jak řečeno, vyjdeme od Foucaultovy pozdní formulace projektu filozofické kritiky a budeme se ptát po její možnosti, přesněji po možnosti kritikovy svobody. V *první kapitole* se nejprve pokusíme předvést, že přítomnost téhož projektu lze ve skutečnosti alespoň v náznaku vystopovat už v ranějších spisech. Stejně tak uvidíme, že se Foucault napříč celým svým dílem potýkal i se samotným problémem svobody, a dokonce setrvale předkládal nárys téhož řešení, podle kterého se prostory svobody otevírají uvnitř ruptur vznikajících v dobovém systému. V druhé části kapitoly dále rozlišíme různé pojmy svobody, které se v jeho textech objevují. Pro účely našeho zkoumání se jako klíčové ukážou tři z nich: pojem svobody coby zaujetí reflexivního odstupu vůči vládnoucímu *a priori*; pojem svobody coby schopnosti zjednat kolektivní praxí transformaci tohoto *a priori*; a pojem ontologické svobody jakožto ne-subjektivního procesu, jímž se dobový systém sám rozevívá. Na podkladě tohoto rozlišení budeme moci naši vůdčí otázku, otázku svobody foucaultovského kritika, přesněji vymezit jako problém vzájemného vztahu mezi uvedenými třemi typy svobody.

V *druhé kapitole* se budeme věnovat archeologickému období Foucaultovy tvorby. Nejprve popíšeme, k jakým aporiím v otázce svobody vedla koncepce *Slov a věcí*. Jak uvidíme, podle této knihy jsou lidské subjekty vposled vydány napospas neosobnímu, „ontologickému“ dění, které bez jejich přispění boří starý systém a nahrazuje jej jiným. Následně zmapujeme teoretické proměny, které se uskutečnily v *Archeologii vědění* – v níž zaměření na globální myšlenkové struktury střídá zájem o heterogenní diskurzivní praktiky – a budeme se ptát, zda se na jejich základě podařilo dřívejší nesnáze odstranit. Vzdor tomu, že chápání historických *a priori* coby pravidel diskurzivních praktik alespoň činí snáze myslitelnou svobodu transformace, se nicméně i toto pozdější pojetí ukáže jako neuspo-

1 Problémem Foucaultova korpusu a statusu jeho okrajových textů se zabývá Judith Revel: *Foucault, une pensée du discontinu*, Paris: Fayard 2010, zvl. s. 20–26, 103–108. Od této autorky přejímáme i metaforu „laboratoře“. – Popsaný (re)konstruktivní – a experimentální – charakter bude mít především druhá část naší třetí kapitoly; jinde se budeme Foucaultových textů držet poměrně těsně.